

Waardenwerk
2023, nr 94/95

De hernieuwing van de utopische energieën

Jean De Munck

De opkomst van de politieke ecologie in het laatste derde kwartaal van de 20ste eeuw was een bijzonder belangrijke politieke gebeurtenis. Dit vormde namelijk het begin van een nieuwe structurerende scheidingslijn in de moderne democratie, namelijk die tussen het productivisme en het antiprodutivisme. Tot dan toe werden de grote denkkaders om het politieke speelveld te begrijpen, bepaald door drie tegenstellingen. Vooreerst was er de kloof tussen liberalen en conservatieven, die werd voortgebracht door de revoluties van de 18de eeuw en die tot op vandaag aanleiding heeft gegeven tot een seculiere strijd voor individuele vrijheid. Dan was er de kloof tussen nationalisme en imperialisme, die de revolutionaire hoop van volkeren op zoek naar collectieve autonomie heeft gedragen, zowel in goede als in kwade dagen. Tot slot was er de kloof tussen de arbeiders en de bezittende klasse, die voortgekomen is uit de industrialisatie (terwijl de twee vorige in agrarische samenlevingen zijn ontstaan) en aanleiding heeft gegeven tot een lange geschiedenis van strijd en sociale verworvenheden rond de kwestie van gelijkheid. Die drie tegenstellingen hebben elkaar gekruist en overgedetermineerd, en hebben geleid tot het ontstaan van talrijke bewegingen en ervaringen die hun neerslag hebben gevonden in juridische en politieke instellingen.

Elk van die tegenstellingen is de verwoording van politieke krachten maar ook van wereldbeelden. Zoals Ernst Bloch, Karl Mannheim en Paul Ricœur¹ hebben benadrukt, kan men niet aan moderne politiek doen zonder een utopie aan te bieden die met het verleden breekt. De herconfiguratie van een wenselijke toekomst is de noodzakelijke aanvulling van de aanklacht tegen de vroegere en hedendaagse vervreemding. Elk van die grote stromingen draagt een dergelijke 'utopische' visie van de wereld uit, die aan een groot stichtingsverhaal wordt gekoppeld dat een richting kan geven aan de collectieve actie en de sociale energieën kan vrijmaken.

De politieke ecologie kan niet tot die grote denkkaders worden herleid en voert een nieuwe tegenstelling in. Zo opent ze in de samenlevingen van de 21ste eeuw een spectrum aan mogelijkheden waarbij de utopische energieën worden geherformuleerd. In wat volgt zou ik hier en daar wat licht willen werpen op die hernieuwing door de aandacht te vestigen op drie aspecten ervan: de nieuwe verhouding tot de natuur uiteraard, maar ook de nieuwe verhouding tot de actie en de herconfiguratie van de politieke *demos*. Wanneer deze drie dimensies van de ecologische beweging niet worden begrepen, begrijpt men

noch haar kracht om met het bestaande te breken, noch haar verbeeldingspotentieel.

De uitputting van de utopische energieën

Laten we de diagnose die door Jürgen Habermas op het einde van de 20ste eeuw werd geformuleerd als uitgangspunt nemen.² In de jaren 1950-1970 had de verzorgingsstaat zich, in Europa en zelfs in de Verenigde Staten, doorgezet als het antwoord bij uitstek op de sociale kwestie die de moderne samenleving had vergiftigd. Wat als succesformule werd beschouwd, berustte op drie pijlers: een marktkapitalisme dat de gestadige groei van de productie en de consumptie verzekerde, een geïnstitutionaliseerd klassencompromis in collectieve onderhandelingen over arbeid en sociale zekerheid, en een bureaucratische staat die de openbare diensten beheerde. Dit functionele compromis werd gevierd als een overwinning van de sociaal-democratische beweging op het gedereguleerde kapitalisme enerzijds en op het totalitaire communisme anderzijds. Het had echter wel tot een onverwacht en ontgoochelend effect geleid: de uitdoving van de utopische energieën door de berusting in het 'métro-boulot-dodo' [metro-werk-slapen] van de 'geprogrammeerde samenleving'. De verzorgingsstaat leek zich om te vormen tot een grote 'praktisch-inerte' machine zoals Jean-Paul Sartre het verwoordde, die zich toelagde op de afkoeling van de vulkanische krachten van de democratische politiek.

In die uitkomst ziet Habermas de uitputting van een programma: 'Het is een zekere utopie die aan haar einde is gekomen, de utopie die zich in het verleden kristalliseerde rond het potentieel dat de arbeidsmaatschappij in zich droeg.'³ Dat is de reden waarom een reactivering van de utopische energieën in zijn ogen niet in het radicaal communisme

moet worden gezocht. Veeleer ligt ze in een radicale 'verschuiving' van de utopische verbeelding naar een hertoe-eigening van de 'leefwereld', de beleefde werkelijkheid. Zo interpreteert hij de uitspraken van André Gorz of Herbert Marcuse. De vijand is niet langer de kapitalistische klasse, maar wel het systeem dat zich losmaakt van de leefwereld en die koloniseert. De markt en de bureaucratische staat ontnemen de sociale actoren hun sfeer van autonomie. Die kan alleen tot ontplooiing komen in de leefwereld, waar de communicatie kan worden gemediatiseerd door de vrije discussie. Omdat de leefwereld ontsnapt aan de invloed van geld en bureaucratische macht, wordt hij het nieuwe terrein van de utopische energieën voorbij de arbeidsmaatschappij. Het progressivisme kan zijn tweede jeugd vinden door een radicale verplaatsing van de democratische politiek naar de themagebieden die inherent zijn aan de leefwereld, bijvoorbeeld die welke betrekking hebben op gezondheid, welzijn en levenskwaliteit. De nieuwe sociale bewegingen, waarvan de politieke ecologie deel uitmaakt, leggen de nadruk op die beslissende verschuiving van de moderne politiek.

De politieke ecologie opent in de samenlevingen van de 21ste eeuw een spectrum aan mogelijkheden waarbij de utopische energieën worden geherformuleerd

Dertig jaar later lijkt deze interpretatie ons wel correct maar ten dele onbevredigend. Terwijl Habermas wel degelijk het noodzakelijke afstappen van de (socialistische) obsessie die rond de arbeid draait en de uitbreiding van de strijd tot nieuwe uitdagingen begrijpt, leidt hij daaruit iets te snel de achterhaaldheid van een kritiek op de politieke economie af. Voor hem zijn de markt en de bureaucratische macht efficiënt in hun eigen sfeer, maar ze hebben de vervelende gewoonte om buiten die sfeer te treden en de interacties te 'koloniseren' die door middel van symbolen plaatsvinden. Het gaat er voor Habermas dus niet om een interne kritiek te uiten op de

veeleer ligt ze in een
n de utopische ver-
e-eigening van de
werkelijkheid. Zo
praken van André
e. De vijand is niet
lasse, maar wel het
t van de leefwereld
arkt en de bureau-
de sociale actoren
Die kan alleen tot
eefwereld, waar de
en gemediatiseerd
mdat de leefwereld
an geld en bureau-
ij het nieuwe ter-
ergieën voorbij de
progressivisme kan
l vinden door een
aatsing van de de-
e politiek naar de
bieden die inhe-
aan de leefwereld,
beeld die welke
ing hebben op
heid, welzijn en le-
aliteit. De nieuwe
ewegingen, waar-
tieke ecologie deel
gen de nadruk op
rschuiving van de

interpretatie ons
e onbevredigend.
lijk het noodzake-
alistische) obsessie
en de uitbreiding
lagingen begrijpt,
l de achterhaald-
olitieke economie
kt en de bureau-
hun eigen sfeer,
ide gewoonte om
en de interacties
iddel van symbo-
r voor Habermas
iek te uiten op de

politieke economie (zoals Karl Marx deed).
Veeleer is het nodig om communicatiesferen
te reactiveren die vormen van systemische
rationaliteit op afstand kunnen houden door
aan hen domeinen voor te behouden waar ze
wel efficiënt zijn omdat hun effecten worden
beperkt. Maar de ecologische kritiek gaat die-
per. Zij beperkt zich niet tot de bescherming
van de leefwereld tegen de markt- en staats-
systemen. Zij trekt ook ten strijde tegen de
kern van het economisch systeem door dit
aan te vallen in een dimensie die door de soci-
aaldemocratische regeling onzichtbaar wordt
gemaakt: de *techniek* en de verhouding tot de
natuur die ermee verbonden is.

De uitdaging van de productieve krachten

Marx zelf was zeer gevoelig voor de techni-
sche dimensie van de productieverhoudin-
gen. Volgens zijn theorie is de menselijke
arbeid complex want dubbel gemediatiseerd:
door de werktuigen en door de institutie.
Enerzijds bepaalt de *technische* apparatuur de
toestand van de productiekrachten van een
sociale groepering. Onder gereedschappen
moet hier alle apparatuur worden verstaan
die noodzakelijk is voor de transformatie van
het voorwerp van de arbeid (met inbegrip van
de werkorganisatie). Het gereedschap bepaalt
de menselijke arbeid en tegelijk de behande-
ling die voorbehouden is aan niet-menselijke
actoren (planten, dieren, geologische omge-
vingen). Anderzijds bepaalt de *instelling* de
verhouding tussen de mensen onderling. Ze
legt de uiteindelijke doelstellingen van de pro-
ductie, het bestuur van de onderneming en de
winstverdeling vast. Elke sociale groepering
richt haar eigen institutioneel milieu op waar-
door de systematische exploitatie van het
werk en de reproductie van de overheersing
mogelijk worden. Zo vormt de eigendom, die
door het recht wordt gecodificeerd, het cen-
trale middel van de kapitalistische overheer-
sing; het loonstelsel formaliseert de verhou-
ding van ondergeschiktheid die noodzakelijk
is voor de uitbuiting van een klasse. Met an-
dere woorden, de technische productiever-

houding bepaalt de verhouding van de mens
tot de natuur, terwijl de institutionele verhou-
ding de verhouding tussen de mensen onder-
ling bepaalt. De productiekrachten (de tech-
niek die door de arbeiders wordt gebruikt)
verschillen van de productieverhoudingen die
in instellingen worden gestabiliseerd.

Marx stelde een dynamische verhouding tus-
sen die twee dimensies vast. Bij gebrek aan con-
gruentie, werden de samenlevingen dooreen-
geschud door zware crisissen, zoals het geval
was tijdens de industrialisatie: de sociale ver-
houdingen moesten veranderen om zich aan
de veranderingen van de productiekrachten
aan te passen. In principe is de eerste dimensie
dus even belangrijk als (en onherleidbaar tot)
de andere. Nochtans is concreet gezien alles
gebeurd alsof het socialistische project zich uit-
sluitend op de institutionele verhouding had
toegesplitst, waarbij de technische verhouding
als onproblematisch werd beschouwd voor de
sociale emancipatie. De sociaaldemocratie en
het communisme hebben de technische inno-
vaties die door het kapitalisme werden uitge-
kozen om de sterkte van de productiekrachten
te verhogen enthousiast toegejuicht. Ze heb-
ben niet stilgestaan bij de externe effecten van
de industriële procedés en hun invloed op de
gezondheid of het landschap. Ze hebben zich
geen zorgen gemaakt over de biodiversiteit of
het leed dat onder de dieren werd berokkend.
Niet-menselijke actoren waren niet uitgeno-
digd op het grote socialistische eindfeest. De
toekomstige generaties werden genegeerd
door het extractivisme en de verspilzucht.

De herneming van een kritiek op de politieke economie

In de ogen van de politieke economie had
het probleem dat door de socialistische kri-
tiek werd verwaarloosd dus te maken met
het productivisme, dat sinds het einde van de
19de eeuw met het consumentisme verbon-
den was. *Productie* en *consumptie* zijn natu-
urlijke functies van levende organismen. Ze zijn
absoluut onontbeerlijk voor eender welke
samenleving. *Productivisme* en *consumentisme*

daarentegen zijn menselijke culturen die historisch gezien verbonden zijn met de industriële samenleving. Als culturen introduceren ze een hiërarchie van collectieve waarden en normen die bepalen wat wenselijk, noodzakelijk en verboden is. De socialistische bewegingen van de 20ste eeuw hebben de culturele matrix die de catastrofale effecten van het productivisme/consumentisme teweegbrengt niet in twijfel getrokken.

Tegenwoordig vereist de uitstap uit die culturen een herdefiniëring van elk van de polen van de relatie. Wat de productie betreft, moet het idee van arbeid als een losrukken uit de natuur en de manipulatie van een wereld die wordt verondersteld niets met de arbeiders te maken te hebben, altijd als verkeerd worden beschouwd: arbeid is iets wat integrerend deel uitmaakt van de natuur, geen confrontatie tussen een niet-natuurlijk wezen en natuurlijke entiteiten. De term 'inschakeling' moet het woord 'overheersing' of 'objectivering' vervangen. De menselijke arbeid is, door zijn structuur, de inschakeling van het menselijke in het niet-menselijke waarvan hij afhangt en dat hij transformeert.

Wat de consumptie betreft, beoogt het consumptisme niet alleen de bevrediging van de behoeften, maar ook van de verlangens die de behoeften op een potentieel oneindige manier overstijgen. Die verlangens worden collectief gecreëerd door een cultuur die de markten vormt en de drijvende kracht is achter een structurele overproductie. De oprichters van de politieke ecologie, die denken en schrijven in de jaren 1970, bijna een eeuw na Marx, stellen vast welke vernietigende effecten de uitbreiding van de consumptivistische cultuur op de volledige planeet heeft.⁴ Die cultuur maakt het voor het kapitalisme mogelijk om voortaan af te zien van de ideologie (in de zin van een rechtvaardigingsdoctrine). De ideologie wordt veeleer vervangen door een consumptivistische semiologie die de aandacht van de massa's trekt door permanente vernieuwing en zodoende een compulsieve frustratie onderhoudt. De ecologische utopie

heeft tot doel om dit culturele consumptie-model volledig te vernietigen. Ze verkent een nieuwe ethiek en esthetiek van het bestaan,⁵ aangezien ze probleemgebieden aantreft waaraan het socialisme niet had gedacht, die door het nationalisme werden verwaarloosd en door het liberalisme aan de privésfeer overgelaten. We stellen voortaan de opkomst vast van zeer diverse werken en experimenten. Als we die ecologische uitvinders mogen geloven, zal de toekomst koolstofvrij, spaarzaam (Émeline De Bouver)⁶, vrij van wreedheid en zelfs zoöfiel (Will Kymlicka en Sue Donaldson)⁷ zijn, in 'partnerschap' met het niet-menselijke (Carolyn Merchant)⁸.

Men zal zeggen dat een dergelijke kritiek aanvullend ook een kritiek van de verhoudingen van eigendom en ondergeschiktheid van de loontrekkenden moet inhouden. In marxistische termen: de kritiek op de technische verhouding tussen productie en consumptie moet ook een kritiek op de sociale productieverhouding inhouden. Het lijkt zeker geen twijfel dat de overgang naar gemeenschappelijke eigendomsvormen in sommige contexten onontbeerlijk is voor de ecologische transitie, maar we mogen er in geen geval van uitgaan dat we het ecologische probleem zullen oplossen omdat we de eigendom en het loonstelsel overboord gooien. Het volstaat niet de macht aan de arbeiders in de onderneming te geven om de ecologie van de productie te veranderen. Het volstaat niet om over te stappen op een planning van de economie door de staat om in een duurzame ontwikkeling terecht te komen. De ecologische revolutie komt tot stand via een culturele revolutie van de technische productieverhoudingen en de consumptieverwachtingen. Dat betekent dat de vraag van het 'goede leven', die door het liberalisme werd verworpen (in naam van de voorrang van wat rechtvaardig is op wat goed is), opnieuw ter tafel moet liggen op collectief vlak. En dat een herdefiniëring van het genot (een esthetiek dus) noodzakelijk is om het moderne emancipatieproject voort te zetten.

lturele consumptie-
gen. Ze verkent een
ek van het bestaan,
gebieden aantreft
iet had gedacht, die
erden verwaarloosd
n de privésfeer over-
an de opkomst vast
a experimenten. Als
nders mogen gelo-
stofvrij, spaarzaam
j van wreedheid en
ka en Sue Donald-
' met het niet-men-
's.

rgelijke kritiek aan-
n de verhoudingen
eschiktheid van de
ouden. In marxis-
op de technische
tie en consumptie
de sociale produc-
iet lijdt zeker geen
aar gemeenschap-
in sommige con-
or de ecologische
r in geen geval van
sche probleem zul-
eigendom en het
ien. Het volstaat
ers in de onderne-
gie van de produc-
staat niet om over
van de economie
arzame ontwikke-
cologische revolu-
culturele revolutie
verhoudingen en
en. Dat betekent
e leven', die door
pen (in naam van
vaardig is op wat
moet liggen op
erdefiniëring van
s) noodzakelijk is
ieproject voort te

Een nieuwe verhouding tussen handelen en systeem

De ecologische revolutie kan niet worden herleid tot de revolutie van de verhouding tot de natuur. Habermas heeft gelijk op een ander punt: de nieuwigheid van de aanpak heeft ook te maken met het nieuwe bewustzijn van de verontrustende gedragingen van de systemen, zowel natuurlijke als sociale. Zonder systeemtheorie zou er geen politieke ecologie zijn. Ook dit bewustzijn dateert van de jaren 1960-1970 en draagt bij tot het overhel- len naar de nieuwe voorstellingswereld die eerder werd aangehaald.

De systemen waaraan Habermas denkt, zijn die van de markt en van de bureaucratische staat. Door deze te identificeren, probeert de auteur van de 'theorie van het communica- tieve handelen' ze te begrenzen en er op die manier voor te zorgen dat ze geen schade kunnen be- rokkenen. De pallet moet echter worden verruimd en alle systemen, natuur- lijke en niet-natuurlijke, moeten in de nieuwe kri- tische theorie worden op- genomen. We kunnen ons dan niet langer tevredenstel- len met een begrenzingsstrate- gie. De systemische revolutie is een belangrijk keerpunt in het politieke denken. We kunnen niet spreken over 'kolonisatie', want dit doet veronderstellen dat het systeem (of bepaalde systemen) mogelijkwerwijs buiten de discursieve (inter)actie valt (of vallen). Het behoud van een intacte intersubjectiviteit van elk ongewenst systemisch effect is een droom waarvan de systeemtheorie ons doet afzien.

De politieke ecologie dateert niet uit de- zelfde tijd als de klassieke fysica maar wel uit de tijd van de wetenschappelijke ecolo- gie en de hedendaagse biologie. Die bren- gen ons ertoe om de levende verschijnselen als autonome systemen te behandelen, met andere woorden totaliteiten die elementen in wisselwerking met elkaar verbinden. Die

systemen worden gereguleerd door logische denkwijzen die – ten minste gedeeltelijk – au- toreferentieel of zelfs autopoietisch kunnen worden (dit betekent dat de systemen hun eigen elementen produceren wanneer ze zich reproduceren). De ecologische omgevingen worden dus begrepen als ecosystemen en de organismen zelf vertonen vergelijkbare ken- merken. Dankzij de systeemtheorie begrijpen we nu beter dan vroeger de vaak paradoxale werking van de evolutiecurven, de terugkop- pelingslusen, de rampdrempels, die alles wat leeft beïnvloeden.

Dit wetenschappelijk keerpunt heeft ook een equivalent in de menswetenschappen. De sociale theorie heeft geleidelijk twee complementaire structureringsniveaus van de samenleving onderscheiden. Het niveau van de actie, enerzijds, verwijst naar de bedoelingen van actoren die zich op el- kaar afstemmen door mid- del van symbolen. Het niveau van het systeem, anderzijds, ontsnapt aan de bedoelingen van de actoren en aan hun sym- bolische wisselwerkingen en vormt een geheel van causale aaneenschakelingen die zich stabili- sieren en reproduceren buiten hun bewustzijn en hun controlecapaciteit om. De centrale vraag van de debatten over sociale theorie (Jürgen Habermas, Anthony Giddens, Mar- garet Archer) van de afgelopen dertig jaar heeft betrekking op het verband tussen actie en systeem, want elk van die twee niveaus veronderstelt het andere zonder dat het ene echter tot het andere kan worden herleid. Enerzijds is een sociaal systeem een geheel van ongewilde effecten van opzettelijke ac- ties en het weegt op een beduidende, hoewel niet beslissende, manier op die acties. Ander- zijds kunnen de acties worden verklaard door bedoelingen maar worden ze beïnvloed door systemen; het gevolg daarvan is de reproduc- tie – of de gedeeltelijke verandering – van de

... arbeid is iets wat integrerend
deel uitmaakt van de natuur,
geen confrontatie tussen
een niet-natuurlijk wezen
en natuurlijke entiteiten.

systemen. De sociale systemen onderhouden met de bedoelingen van de actoren dus relaties die worden gekenmerkt door wat Margaret Archer de onherleidbare 'dualiteit' van actie en systeem noemt.⁹

Voorbij een zekere accumulatierempel overstijgen de systemische effecten de bedoelingen van de actoren. De opmerkingen van Ivan Illich over de systemische contraproductiviteit blijven in dit verband bijzonder verhelderend. Voorbij een bepaalde limiet leidt het overmatige gebruik van de geneeskunde, bijvoorbeeld, tot biologische resistenties en tot nieuwe ziekten die enkel kunnen worden bestreden door een overmedicalisering die eerder vernietigende dan weldoende effecten heeft. In dezelfde zin zorgt het bezoek aan opmerkelijke plaatsen door enkele toeristen voor een welvarende toeristische industrie, maar wordt die zelfvernietigend wanneer chartervluchten en overbevolkte autosnelwegen er het massatoerisme naartoe brengen. Ook de mechanismen die aan het werk zijn in het Antropoceen bieden uitstekende voorbeelden van die systemische mechanismen die ervoor zorgen dat de effecten van de acties de bedoelingen van de actoren overstijgen. In al die voorbeelden zijn de systeemrisico's onbeheersbaar want ze worden zowel door objectieve gevaren als door ongekende vereisten bepaald. Ze kunnen enkel maar op een intelligente manier worden behandeld door proefondervindelijke leerprocessen.

Een dergelijke aanpak moet ons behoeden voor een verwarring tussen emancipatie en totale controle. Wellicht heeft men gedacht dat de menselijke actie, op voorwaarde dat ze geïnformeerd is, door haar kracht alleen de systemische werking in haar totaliteit kan veranderen. Het einde van de vervreemding zou dan gelijkstaan met de controle over de

systemische determinanten van ons aller bestaan. We kennen het refrein dat als emanciperend geldt: 'De wereld zal zijn basis veranderen, wij zijn niets, laten we alles zijn!' Of om het in op Hegel geïnspireerde filosofische bewoordingen te zeggen: 'Het subject moet het systeem worden. De systeemtheorie kant zich echter tegen een dergelijk naïeve versie van emancipatie. Als co-actoren in open systemen kunnen wij door programma's of door een 'command-and-control'-logica de wording van de totaliteit, waarvan wij niet de enige operatoren zijn, niet beheersen. Wij kunnen alleen een intelligente inschakeling trachten te bereiken in kosmosen die hun eigen en onvoorzienbare dynamiek hebben. Er rest ons niets anders dan de controle die we dachten te hebben te vervangen door strategieën waarin veerkracht centraal staat.

Er rest ons niets anders dan de controle die we dachten te hebben te vervangen door strategieën waarin veerkracht centraal staat.

De politieke ecologie maakt van die niet-beheersing een onherleidbare component van de nieuwe utopieën van de collectieve actie. Om die nieuwe perceptie van de voorwaarden van de actie te verwoorden, worden nieuwe vocabulaires ter hulp geroepen, zoals die van de 'resonantie' (Hartmut Rosa)¹⁰ of van de zorg (Joan Tronto).¹¹ In alle gevallen gaat het erom het respect van een interne limiet en een zich bewust zijn van het niet-weten op te leggen. Vanaf welk aantal auto's is de stad verzadigd? Welke zijn de indirecte effecten van een technologie wanneer die zich verspreidt? Hoe moet een democratische toegang tot toeristische plaatsen worden toegestaan zonder dat hun voortbestaan in het gedrang wordt gebracht? Die nieuwe vragen vereisen wetenschappelijke onderzoeken, overleg over de resultaten en vooral een voorzorgsbeginsel. Het gaat om een nieuwe aanpak van de macht en de onmacht van de mens die totaal nieuw is in de politieke filosofie.

en van ons aller be-
rein dat als emanci-
zal zijn basis veran-
n we alles zijn! Of
pireerde filosofische
: 'Het subject moet
systeemtheorie kant
ergelijk naïeve ver-
co-actoren in open
or programma's of
l-control'-logica de
t, waarvan wij niet
niet beheersen. Wij
igente inschakeling
kosmosen die hun
dynamiek hebben.
lan de controle die
ervangen door stra-
veerkracht centraal

olitieke ecologie
van die niet-be-
ng een onherleid-
omponent van de
e utopieën van de
eve actie. Om die
perceptie van de
len van de actie te
worden nieuwe
hulp geroepen, zo-
' (Hartmut Rosa)¹⁰
ito).¹¹ In alle geval-
ect van een interne
: zijn van het niet-
welk aantal auto's
te zijn de indirecte
ogie wanneer die
et een democrati-
che plaatsen wor-
: hun voortbestaan
racht? Die nieuwe
ppelijke onderzoe-
aten en vooral een
at om een nieuwe
le onmacht van de
n de politieke filo-

Een actie die zichzelf beperkt

Deze dimensie van de politieke ecologie kan
zeer verwarrend lijken in de ogen van een po-
litieke actor die doordrongen is van de vroe-
gere emancipatiegeschiedenis. De vaststelling
van de perverse effecten van elke politiek is
een *topos* van het reactionaire discours, zoals
door Albert Hirschman in een befaamd boek
werd benadrukt.¹² Pleit de reactionair immers
niet voor het respect van een gesacraliseerde
orde van de dingen die wordt verondersteld
onveranderlijk te zijn? In zijn ogen zou die
orde zich wreken zodra ze door de *hubris* van
de mensen wordt verstoord. Dan laat ze de
krachten van de *nemesis* los op de aanmati-
gende mensen. Dat is de manier waarop Frie-
drich Hayek de effecten van de menselijke
interventie in de spontane marktorde zag.¹³

Die conservatieve versie van de ecologische
crisis is zeker niet afwezig in de hedendaagse
debatten. Toch bestaat er tussen het 'perverse
effect' van de conservatieven en de 'contra-
productiviteit' van de ecologen een essenti-
eel verschil: terwijl het perverse effect wordt
geacht op te treden zodra de mens probeert
om de onveranderlijke orde van de dingen
te doorbreken, doet de contraproductiviteit
zich pas voor nadat een zekere drempel wordt
overschreden.¹⁴ Niets doen, zoals een conser-
vatief aanbeveelt, betekent dat men een over-
dreven vertrouwen schenkt aan de onzicht-
bare hand, een doctrine die even verkeerd is
als die van het veralgemeende perverse effect.
In feite zet de contraproductiviteit van de sys-
temen ertoe aan om altijd contingente onder-
zoeken uit te voeren over de effecten van de
drempel waartegen men zich moet wapenen
en om beraadslagingen te houden over hun
resultaten. Zelfs al erkent de politieke ecolo-
gie de systemische begrenzingsen, toch leidt
dat, in tegenstelling tot bij Hayek, tot geen
enkel argument dat pleit voor autoregulering.

De utopische demos

De derde vector van de hernieuwing van de
utopische energieën heeft betrekking op de
definitie van de *demos* die voor de democra-

tie wordt verondersteld. Het volk is 'onvind-
baar', benadrukt Pierre Rosanvallon.¹⁵ Dat is
uiteraard de reden waarom het zoveel gezich-
ten heeft. Elke utopische golf geeft vorm aan
een denkbeeldig volk dat verantwoordelijk
is voor het omzetten van de 'algemene wil'.
Voor het liberalisme is het volk dat van de
vrije individuen. Het is slechts een onderdeel
van de mensheid, die abstract wordt gedefini-
eerd als de totaliteit van alle rationele wezens
die houder zijn van generieke rechten. Voor
het nationalisme is het volk een deel van de
mensheid die bestaat uit concrete instellingen
en historische tradities. Het nationale volk
vertegenwoordigt een zeer concrete gemeen-
schap, die vaak gekenmerkt is door spanning-
gen of zelfs tegenstellingen met de liberale
demos. Voor het socialisme is de mensheid die
van de arbeiders die de natuur trotseren en
in conflict komen over de uiteindelijke doelen
en de verdeling van de arbeid.

We zien dat de definitie van het 'soevereine'
volk telkens gekoppeld is aan een 'groot ver-
haal', zoals Jean-François Lyotard zei. Het
democratische volk wordt slechts als dusda-
nig begrepen wanneer naar een zeer globale
antropologie wordt verwezen. De grote ver-
halen (van de emancipatie van het individu,
van de natie doorheen de eeuwen, van de ar-
beiders die zich losrukken uit de natuur en de
afhankelijkheid), verlenen een universele in-
houd aan politieke diskursen die zonder hen
lokaal en voorbijgaand zouden blijven.
Ook de politieke ecologie maakt gebruik van
een dergelijk referentiekader: de mensheid
wordt gedefinieerd als een levende soort, met
bijzondere attributen (anatomische en bio-
logische kenmerken, verspreiding over het
volledige aardoppervlak, antropisatie en An-
tropoceen, veelsoortig cultureel leven etc.).
De *demos* is uiteindelijk slechts een onderdeel
van de soort *homo sapiens*. Of met andere
woorden hij vertegenwoordigt een 'levens-
vorm' onder andere 'levensvormen'. Om
zich in de ecologische utopie te verplaatsen,
aldus Michaël Foessel, 'moet men veeleer dan
te verwijzen naar een sociaal contract dat is

ingevoerd door vrije actoren vertrekken vanuit bestaande banden tussen lichamen die in staat zijn elkaar te beïnvloeden binnen eenzelfde leefmilieu.¹⁶ Men moet dus tegelijk 'de mensheid begrijpen als een biologische soort'¹⁷ en ze zien als subject (in de actieve zin) van natuurlijke processen die haar oneindig overstijgen en waarop ze een zekere, hoewel beperkte invloed kan uitoefenen. In die geschiedenis wordt het historische subject dus niet langer gezien als een groot geheel van ineengrijpende kasten (de traditionele samenleving), of als een geheel van klassen die met elkaar op gespannen voet leven (de moderne samenleving), noch als een geheel van individuen, of een verzameling bijzondere historische gemeenschappen, maar wel als een *soort* in relatie tot *andere soorten* die in de biosfeer met hen samenwonen. Deze herdefiniëring van het historisch

subject op planetaire schaal is ook geldig op regionale of lokale schaal: als levend wezen vormt het menselijk collectief, technisch en natuurlijk gezien, samen met niet-menselijke subjecten die al dan niet levend zijn, een weefsel van onderlinge afhankelijkheden.

De biocenose vormt samen met de biotoop het nieuwe kader waarbinnen de politieke gemeenschap zich moet heruitvinden.

Meer is er niet nodig om zeer onverwachte horizonen te openen voor de democratische utopieën. Wat de vorming van referentiekennis betreft, moet de openbare ruimte voortaan informatie integreren en bespreken die niet alleen betrekking heeft op de objectiviteit van de natuurlijke onderlinge afhankelijkheden maar ook op de subjectieve perceptie van de niet-menselijke actoren. Wat is de wereld vanuit het oogpunt van een hond of een walvis? De vraag van de reproductievoorwaarden van de bedreigde ecosystemen gaat gepaard met een re-evaluatie van de problemen en de oplossingen van het collectieve leven

vanuit het oogpunt van meerdere soorten. De politieke kennis moet zich voortaan rechtvaardigen volgens criteria van relevantie en coherentie die de belangen van diverse soorten in specifieke biotopen omvatten. Daarom staat een hervorming van de vertegenwoordigingssystemen binnen de overlegprocedures voortaan op de agenda van de democratische utopieën. Hoe moeten de complexe semiosen van niet-menselijke actoren in de openbare discussie worden geïntegreerd? Wie kan deze interpreteren en hoe moeten ze in begrijpelijke discursieve processen worden geïntegreerd? De vraagstelling kan zelfs verder gaan dan de vraag over het overleg en ook op het beslissingsniveau aan de orde zijn. Dan zou de democratische politieke gemeenschap de andere soorten kunnen integreren als houders van speciale rechten die

zeker niet antropomorfisch zijn maar die toch beslissings- en deelnamebevoegdheid aan de collectieve beslissing verlenen via totaal onuitgegeven vormen van juridische voogdij en politieke vertegenwoordiging.

De onbetwistbare 'uitputting van de utopische energieën' binnen de verzorgingsstaat vereist, en dat moeten we toegeven aan Habermas, een 'uitstap uit de arbeidsmaatschappij'. Die moet dan wel synoniem zijn met een uitstap uit het productivisme, en niet alleen met de immunisatie van de leefwereld tegen de markt en de bureaucratie. Dan moet ook de politieke economie radicaler ter discussie worden gesteld dan de auteur van de *Theorie van het communicatieve handelen* doet door twee zaken te problematiseren die het liberalisme, het nationalisme en het socialisme niet hadden voorzien: de rampzalige technische verhouding tot de natuur en het consumentisme. In aansluiting daarop, leren wij voortaan om ons een andere verhouding voor te stellen tot de systemen waarin wij ons inschakelen en die wij helpen om te reproduceren. De uto-

... de mensheid begrijpen
als een 'biologische soort' en ze
zien als subject (in de actieve zin)
van natuurlijke processen die haar
oneindig overstijgen en waarop
ze een zekere, hoewel beperkte
invloed kan uitoefenen.

meerdere soorten. zich voortaan recht- a van relevantie en n van diverse soor- omvatten. Daarom n de vertegenwoor- de overlegprocedu- la van de democra- beten de complexe- lijke actoren in de- den geïntegreerd? ren en hoe moeten lieve processen wor- tagstelling kan zelfs over het overleg en au aan de orde zijn. e politieke gemeen- kunnen integreren speciale rechten die itropomorfisch zijn toch beslissings- en iebevoegdheid aan llectieve beslissing en via totaal on- even vormen van che voorgedij en poli- ertegenwoordiging.

wistbare 'uitputting sche energieën' bin- gsstaat vereist, en aan Habermas, een 'schappij'. Die moet t een uitstap uit het leen met de immu- tegen de markt en et ook de politieke scussie worden ge- Theorie van het com- : door twee zaken et liberalisme, het alisme niet hadden technische verhou- et consumentisme. n wij voortaan om g voor te stellen tot ons inschakelen et roduceren. De uto-

pieën van totale controle moeten plaats ma- ken voor de uitvinding van een verhouding van wederkerigheid en respectvolle inschake- ling in systemen waarvoor wij slechts over een onzekere kennis beschikken. Het begrip *demos* zelf komt niet ongeschonden uit deze grote omwenteling. Door 'het volk' te defini- eren als een deel van een levende soort in on- derlinge afhankelijkheid met andere soorten, opent de politieke ecologie nieuwe utopieën van soevereiniteit, die in tegenspraak zijn met de voorstellingswerelden die in de pre-indus- triële (liberalisme en nationalisme) of indus- triële geschiedenis (socialisme) zijn ontstaan. Met andere woorden, de politieke energieën werden niet gewoonweg aan de kant gescho- ven door de politieke ecologie, ze werden volledig vernieuwd. Daarom zal de politieke ecologie nooit kunnen opgaan in eender welk van de drie denkbeeldige werelden die eraan zijn voorafgegaan.

Jean De Munck is professor aan de Université ca- tholique de Louvain (België) en directeur van het CriDIS (Centre de recherches interdisciplinaires, démocratie, institutions, subjectivité).

Noten

- 1 Ernest Bloch, *L'Esprit de l'utopie*, Gallimard, 1977 [1923]; Karl Mannheim (1929), *Idéologie et Utopie*, Maisons des sciences de l'homme, 2006; Paul Ricœur, *L'Idéologie et l'Utopie*, 1997 [1986], Seuil.
- 2 Deze diagnose werd in het begin van de jaren 1980 uitgewerkt, meer bepaald in dialoog met Claus Offe. Ze werd door Habermas in 1984 publiekelijk uiteengezet voor Las Cortes, op uitnodiging van de voorzitter van het Spaanse parlement.
- 3 Jürgen Habermas, 'La crise de l'État-providence et l'épuisement des énergies utopiques', *Écrits politiques*, Éditions du Cerf, 1999, p. 105-126.

- 4 Zie bijvoorbeeld de uitstekende heruitgave van oorspronkelijke teksten: Christophe Fouré en Clara Ruault, *'Écologie et révolution', pacifier l'existence. André Gorz/Herbert Marcuse: un dialogue critique*, Les petits matins, 2022.
- 5 Jean De Munck, 'Les critiques du consumérisme', in Isabelle Cassiers (dir.), *Redéfinir la prospérité. Jalons pour un débat public*, Éditions de l'Aube, 2011, p. 101-126
- 6 Émeline De Bouver, *Moins de biens, plus de liens. La simplicité volontaire, un nouvel engagement social*, Couleur Livres, 2009.
- 7 Will Kymlicka en Sue Donaldson, *Zoopolis. Une théorie politique des droits des animaux*, 2016 [2011].
- 8 Carolyn Merchant, *Reinventing Eden. The Fate of Nature in Western Culture*, Routledge, 2004.
- 9 Margaret Archer, *Culture and Agency. The Place of Culture in Social Theory*, Cambridge University Press, 1996.
- 10 Harmut Rosa, *Résonance. Une sociologie de la relation au monde*, 2018, La Découverte, 2016.
- 11 Joan Tronto, *Un monde vulnérable. Pour une politique du Care*, 2009, La Découverte, 1993.
- 12 Albert O. Hirschman, *Deux siècles de rhétorique réactionnaire*, Fayard, 1991.
- 13 Michel Bourdeau, 'L'idée d'ordre spontané ou le monde selon Hayek', *Archives de philosophie*, 2014, vol. 77, nr. 4, p. 663-87.
- 14 Denis Clerc, 'Un penseur 'contre-productif'?', *Esprit*, 2010, nr. 8-9, p. 132
- 15 Pierre Rosanvallon, *Le Peuple introuvable. Histoire de la représentation démocratique en France*, Gallimard, 1998.
- 16 Michaël Foessel, 'Le cosmos, la nature, le monde. Le tournant ontologique des critiques de la modernité', *Esprit*, 2023, nr. 493-494, p. 117-118.
- 17 Catherine Larrère, 'Anthropocène : le nouveau grand récit', *Esprit*, 2015, nr. 12, p. 54.